

УДК 94(477)“16/18”

Тетяна Чубіна

НЕМИРІВСЬКА ГІМНАЗІЯ: МЕЦЕНАТСЬКИЙ ПРОЕКТ ПОТОЦЬКИХ

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство, не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті йдеться про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

Ключові слова: *Немирівська гімназія, Потоцькі, Болеслав Потоцький, меценатська діяльність, учні.*

Засвоєння спадщини минулого, її критичне осмислення та використання – важливі умови поступального руху як сучасної науки, так і суспільства в цілому. У цьому контексті актуальним постає вивчення такого соціально-економічного і морально-психологічного явища, як благодійність.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що питання благодійності в Україні тривалий період замовчувалося, а саме явище розглядалося тенденційно й упереджено. Однак останнім часом історія благодійного руху, діяльність окремих осіб та родин привертає дедалі більшу увагу істориків, оскільки благодійність залишається важливим аспектом громадського життя та відносин між державою і громадянським суспільством.

Мета статті – дослідити діяльність Немирівської гімназії як меценатського проекту Потоцьких.

Основні завдання статті: охарактеризувати передумови появи гімназії у Немирові; дослідити місце й роль графа Б. Потоцького в процесі становлення навчально-виховного процесу; висвітлити вплив зовнішніх чинників на формування й становлення навчального закладу.

Об'єкт дослідження – соціально-економічні, суспільно-політичні чинники і процеси, що сприяли відкриттю Немирівської гімназії.

Предмет дослідження – Немирівська гімназія, як меценатський проект Потоцьких.

Історіографія праць, присвячених досліджуваній проблемі, є доволі незначною. Деякі автори, О. Борисюк, І. Романюк [3] узагальнено подають історію Немирівської гімназії. С. Стрибульський [5] наводить лише історичну довідку про навчальний заклад. Однак цілісної і синтетичної праці, на жаль, ще не написано.

Перспективним, як на нашу думку, є дослідження власне навчально-виховного процесу, кадрового складу учителів тощо.

У другій половині XIX ст. в Україні існувала розгалужена система добродійних установ та організацій. На приватні кошти створювалися й утримувалися притулки, лікарні, школи, дитячі садки, будувалися громадські будівлі. Вивчення досвіду меценатської діяльності Потоцьких допоможе більш зважливо вирішити проблеми підтримки молодого покоління, задоволення її потягу до освіти, а також відродження і збагачення духовності та загальнолюдських цінностей взагалі. Серед меценатських проектів XIX ст. особливе місце посідає проект Потоцьких – Немирівська гімназія.

У 1838 р. в Немирові було відкрито першу на Поділлі класичну чоловічу гімназію [1], і з цього часу невеличке містечко Немирів стає культурно-просвітницьким центром Поділля та всього Південно-Західного району царської Росії [2].

Історія цієї гімназії розпочалася 1785 р., коли володар Немирова, підкоморій великий коронний, генерал-лейтенант військ коронних, депутат сейму і колекціонер Вінцентій Потоцький (помер 1825 р.), згідно з постановами едукаційної комісії королівської Польщі заснував тут приватний навчальний заклад для "шляхетної молоді" [3, с. 80]. Спочатку в ньому навчалося двадцять учнів, а через десять років у п'яти класах уже налічувалося понад двісті учнів та дванадцять викладачів [4, с. 93].

У травні 1787 р. В. Потоцький урочисто, під гарматні салюти, приймав короля Станіслава Августа Понятовського, який повертався з Канева, де мав зустріч із Катериною II. Він із задоволенням представив королю представників "шляхетної молоді" – учнів приватного закладу, які, одягнені в

парадну форму, віддали честь королю зброєю. Такий урочистий прийом королю Станіславу Августу сподобався, він відвідав училище, спілкувався з учнями й опитував їх, залишившись задоволеним їхніми знаннями, особливо з математики. Після цього висловив подяку В. Потоцькому і комісарові Люберецькому за те, що Немирів став справжнім опорним центром на сході Речі Посполитої. Разом із тим король висловив готовність брати участь у пожертвуванні на утримання бідних учнів. Граф В. Потоцький відхилив цю жертву, пообіцявши королю утримувати бідних учнів та все училище за власний кошт, і формально зобов'язався щороку вносити на утримання училища 1558 карбованців (крб.) сріблом. Окрім цього, кожен учень, виключаючи найбідніших, платив щорічно за навчання 1 крб. 37 коп. [5, с. 3–4].

Таким чином, перший навчальний заклад у м. Немирові був заснований 1785 р.; згодом його було перетворено на дворянське училище, а пізніше, в 1838 р., – на гімназію.

У 1788 р. генерал-майор Микола Гердієв складає детальний “План польського містечка Немирова”, на якому виокремлює “дім, у якому живе граф Потоцький”, і навпроти – гімназію. Так, уперше автор плану Немирова назвав училище “шляхетної молоді” гімназією, а це свідчить про те, що 1785 р. – є роком заснування Немирівської гімназії.

Після поділів Польщі, Річ Посполита зникає з карти Європи як самостійна держава, відповідно зникає й Немирівська гімназія. На “Плані польського містечка Немирова”, складеному російськими “інженерами-прапорщиками” Федором (прізвище не збереглося) та Павлом Івановим до 1803 р., Немирівська гімназія відсутня [3, с. 80].

Насправді ж гімназія працювала, проте в іншому приміщенні. З відповіді, даної проректором Немирівського училища, на запит радників Подільської казенної палати і губернського правління від 27 вересня 1799 р., можна бачити, в якому стані перебувало це училище упродовж 1795–1799 рр.

У 1795 р. Немирівське училище складалося з п'яти класів, і в ньому викладалися такі предмети, як: закон Божий, арифметика, геометрія, алгебра, географія, історія загальна і природна, фізика, анатомія, логіка, природне право; мови: польська, французька, німецька, латинська і російська; до предметів, що викладалися, входили також малювання і музика. Начальник закладу називався спочатку “ржондца”, а потім – проректор; учителі предметів іменувалися професорами, а мов і мистецтв – метрами. Викладачів цього року було 12, а учнів 241; по класах учні ділилися так: у першому класі – 102 учні, в другому – 45, в третьому – 47, у четвертому – 21 і в п'ятому – 26. Значна кількість учнів, як видно з відомостей, римо-католицького віросповідання. Щодо віку учнів, то звертає на себе увагу той факт, що в першому класі зустрічаються учні від 6 до 23 років, а в п'ятому класі – до 33 років. У 1799 р. кількість учнів збільшилося до 359 [5, с. 5].

При Немирівському училищі, від самого його відкриття, існував пансіон (konwikt). Пансіонери щорічно платили 540 злотих і перебували під особливим наглядом, слухали в класі загальні уроки, а мови викладалися для них окремо – по 7,5 годин на тиждень. Пансіонер, бажаючи мати особливого служителя, вносив, окрім указаної платні, ще 4 червонці; папір, пера та інше навчальне обладнання пансіонери повинні були купувати за власні гроші; охочі навчатися музики платили 5 злотих щомісячно; на користь лікаря і на ліки призначалася особлива платня. Як за утримання пансіонерів, так і за навчання та інші потреби внесок коштів проводився попередньо, на початку кожного півріччя [5, с. 6].

Для спостереження за навчанням і поведінкою пансіонерів, окрім приставлених до них професорів та метрів, вибиралися кращі учні – зі зразковою поведінкою і відмінною успішністю. Такі учні називалися “директорами”. Кожному з них доручалося шість пансіонерів; обов'язком директорів було займатися повторенням поясненого в класі.

Іменним указом імператора від 24 січня 1803 р., таємний радник, князь Адам Чарторийський був призначений попечителем Віленського університету і його округу, до якого входили губернії: Віленська, Гродненська, Вітебська, Могилевська, Київська, Мінська, Волинська та Подільська. Відповідно до затверджених правил міністерства народної освіти, усі навчальні заклади, у визначених губерніях, належали до університетського округу [5, с. 8].

Ще у 1579 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій заснував у Вільно (так тоді називався Вільнюс – Т.Ч.) академію, наділену університетськими правами і привілеями. Нею керували єзуїти. Коли 1773 р. в Литві заборонили орден, академія перетворилася на Головну школу Великого князівства Литовського. Після поділу Речі Посполитої у 1795 р. Литва увійшла до складу Росії. У квітні 1803 р. Олександр I реорганізував школу в Імператорський Віленський університет, який поступово став одним із найбільших у Європі [6].

З утворенням Віленського університету облаштуванням навчальних закладів та проведенням навчально-виховного процесу, переважно у Віленському окрузі, займалися поляки. У південно-західному краї найактивнішу позицію в цьому процесі зайняв граф Фадей Чацький. Призначений найвищим повноважним візитатором трьох південно-західних губерній, він близько десяти років працював у цій сфері. Його діяльність була надзвичайно плідною, що видно не лише з кількості створених ним у південно-західному краї навчальних закладів (у 1813 р. їх кількість зросла до 127, тоді як 1803 р. було лише 5), а й з зібраних ним фондусів на суму більше мільйона карбованців асигнаціями [5, с. 9].

Уперше граф Ф. Чацький ревізував Немирівське училище наприкінці 1803 р. Перед цією ревізією, директор училищ Кам'янець-Подільської губернії, Мишковський писав проректорові Добржанському: "Цим сповіщаю вас, що, коли ревізія ввіреного Вам училища здійсниться через очікуваного таємного радника і кавалера графа Чацького, то слід учинити короткий опис оної; один екземпляр покласти в бібліотеку училища, а інший доставити мені для зберігання, щоб пам'ять цієї знаменитої події була збережена по важливості оної назавжди для історії успіхів освіти". Якими були результати цієї ревізії, на жаль, невідомо, через відсутність документів в архіві [5, с. 9].

У 1804 р. план навчання в училищах, підлеглих Віленському університету, під впливом його опікуна, князя Адама Чарторийського, був значно розширений, порівняно з училищами інших університетських округів. Як на особливі характерні риси навчального плану училища Адама Чарторийського слід указати: 1) введення викладання предметів у всіх навчальних закладах Віленського округу польською мовою; 2) припинення викладання закону Божого; на цей предмет для православних учнів виділявся тільки один урок – у неділю після обідні; для учнів-католиків щоденне (з 7 год. 30 хв. ранку) богослужіння, після якого постійно відбувалося навчання.

У 1805 р. граф Щенсний Єжи Потоцький, бажаючи поліпшити матеріальне становище училища, записав на його користь із кожної душі чоловічої статі свого маєтку по одному карбованцю, що склало 18476 крб. та зобов'язав своїх спадкоємців платити на цю суму п'ятий відсоток Немирівському училищу [7, с. 10].

Коли після спустошливих пожеж 1803 і 1811 рр. Немирів опинився без будинку для гімназії, нова володарка Немирова і навколишніх сіл із 1809 р., графиня Софія Потоцька, відкрила у 1815 р. Гайсинсько-Брацлавське повітове училище [8, с. 219]. У ньому було лише чотири класи, замість попередніх п'яти, причому два вищі – з дворічним курсом; предмети були ті ж самі, що й у гімназіях, але в меншому обсязі. Першим його куратором був Теодор Скімбірович; уже в 1820 р. в училищі навчалось 365 учнів, в тому числі 300 католиків та лише 20 православних і 3 протестанти. Кількість учнів щороку зростала.

Згідно з новим планом, затвердженим у 1825 р. для училищ Віленського навчального округу, в Немирівському повітовому училищі або Гайсинсько-Брацлавському повітовому, як воно вже називалося, відбулись зміни. До навчальної програми училища входили такі предмети: закон Божий; арифметика; алгебра; геометрія; фізика; зоологія; ботаніка; мінералогія; практичне землемірство; наука про торгівлю; технологія; наука про сільське господарство; риторика; топографічне малювання; наука про садівництво; географія; історія загальна; мови: польська, російська, латинська, французька та німецька. Цього року училище складалося з чотирьох класів із підготовчим при них, а в 1830 р. було дозволено додати п'ятий і шостий класи для того, щоб викладання зазначених предметів у більшому обсязі та з їх кращим засвоєнням дало учням змогу вступати безпосередньо до університету. Проте ці класи так і не були відкриті, оскільки незабаром після цього розпорядження училище в м. Немирові припинило навчальний процес [5, с. 11].

Згідно з найвищим указом від 12 січня 1831 р., відбувся новий розподіл навчальних округів, за яким усі навчальні заклади Кам'янець-Подільської губернії були приєднані до Харківського навчального округу. Наступного, 1832 р., Немирівське училище припинило діяльність, а його майно, як-то: бібліотека, речі та справи – перепроваджені до Вінниці для пересилання до Кам'янця-Подільського.

Після смерті Софії Потоцької у 1822 р., володарем Немирова стає її син, граф Болеслав Потоцький (1805–1893 рр.). 1834 р. він разом із впливовими міщанами поновив роботу училища [3, с. 81].

Так, після дворічної перерви, училище у м. Немирові відновило діяльність. "День 26 червня 1834 р., – писав доглядач цього училища І. Миладовський, – був найбажанішим днем для дворянства південних повітів Кам'янець-Подільської губернії, яке бажало виховувати своїх дітей у громадських училищах. У великому кам'яному будинку, відмінно побудованому за кошт графа Болеслава Потоцького й пожертвованому для училища, відбувалася публічна церемонія відкриття Не-

мирівського повітового училища й першого розряду парафіяльного училища при ньому. На цій урочистій події були присутні директор училищ, проводир дворянства Брацлавського повіту та численне Подільське краще дворянство обох статей. Після здійснення в парафіяльному костюльній літургії, молебню за здоров'я шанованого винуватця цієї урочистості та молебню про початок навчання керівні особи й учні зі всією громадою вирушили в училищний дім, де священник греко-російського сповідання відслужив урочистий молебен із водоосвяченням і окропив священною водою весь будинок училища. Після цього були прочитані деякі приписання начальства щодо відкриття Немирівського повітового училища". Штатний доглядач І. Миладовський виголосив промову про те, "що виховання учнів повинне відповідати загальній меті й очікуванням уряду для загального добра і благополуччя народу". Учитель латинської мови Бутович коротко виклав учням необхідність однаково ретельно займатися всіма предметами [5, с. 13–14]. Навчальні заняття почалися з першого серпня.

16 червня 1835 р. було затверджено штат гімназій та повітових училищ для дворян і міщан Київської, Волинської та Подільської губерній. На підставі цього Немирівське училище 8 січня 1836 р. було перетворене на чотирикласне дворянське училище, в якому в перших трьох класах усі предмети викладалися в такому ж обсязі, як у трьох нижчих класах гімназії, з тим, щоб учні могли безпосередньо вступати до четвертого класу гімназії. Четвертий клас дворянського училища призначався тільки для таких учнів, що за певних обставин не змогли або не бажали вступити до гімназії [5, с. 15].

Графові Б. Потоцькому допомагало те, що він з 1835 р. обіймав посаду помічника попечителя Київського навчального округу, куди входив і Немирів. Саме ці зв'язки сприяли розширенню училища та підготовці до відновлення гімназії. Якщо спочатку в училищі навчалось 216 учнів, то в наступні роки їх кількість зросла до 450. Досить помітну перевагу в училищі мали католики. З усіх його учнів лише 24 були православними українцями, а решту становили католики-поляки. Куратором училища був поляк Деонісій Опацький, а директором – теж поляк, доктор філософії Ян Миладовський [3, с. 81].

Немирівське дворянське училище розміщувалося в кам'яному одноповерховому будинку, що, згідно з історичною запискою за 1835/1836 навчальний рік, складався з двох зал, п'яти класних кімнат, бібліотеки, канцелярії доглядача, двох кімнат для зборів учителів, декількох кімнат, зайнятих парафіяльним училищем і комори. При будинку був великий двір, але без огорожі. Училище втримувалося почасти на засоби державного казначейства (із Брацлавського повітового казначейства відпускалося 2850–3987 крб.), відсотки від капіталу, пожертвованого графами Потоцькими (85335 крб. 28 коп.), окрім того, в Одеському банку перебувало на зберіганні від залишків колишніх років близько 20 тис. крб. За кількістю учнів Немирівське училище було досить численним: у 1834 р., як видно зі звіту, в ньому навчалось 103 учні, а в парафіяльному училищі – 48; згодом їх кількість поступово збільшується й у 1838 р. доходить до 430. Однак училище не мало значної навчально-матеріальної бази. В історичній записці за 1837/1838 навчальний рік зазначалося, що у бібліотеці є всього 410 творів; а у фізичному кабінеті наявні лише кілька приладів, придатних до використання. У 1838 р. граф Болеслав Потоцький звернувся до міністерства народної освіти з пропозицією перетворити повітове дворянське училище, що перебувало у його маєтку, м. Немирові, на гімназію [5, с. 15–16].

У цій пропозиції граф брав на себе такі зобов'язання: пожертвований графами Вінцентом і Щенським Єжи Потоцьким капітал, що належить училищу, він забезпечував законною заставою власного маєтку; до суми, що відпускалася колись на утримання училища (близько 1022 крб) він зобов'язувався з власного маєтку щорічно додавати на утримання гімназії й парафіяльного при ній училища 3252 крб. 65 коп. сріблом. У зв'язку з тим, що займаний училищем будинок недостатній для того, щоб розмістити у ньому гімназію, граф обіцяє незабаром вибудувати новий будинок для розміщення в ньому класів гімназії, а також окремих будинків поблизу головного корпусу для парафіяльного училища й кілька будинків для чиновників гімназії, згідно з затвердженим керівництвом училища планом [5, с. 16–17].

Унаслідок клопотання графа Болеслава Потоцького, 16 квітня 1838 р. імператор повелівав: "На місце існуючого в м. Немирів повітового училища для дворян заснувати там гімназію" [5, с. 17].

У день відкриття було велике свято. Учитель історії та статистики В. Орда і вчитель російської мови П. Семеновський підготували віршовані вітання, що їх виголосили учні. Були запрошені батьки і впливові міщани. Увечері в палаці відбувся бал.

При гімназії існувала і книжкова крамниця, в якій торгував один з учителів і за це жив безкоштовно в одному з будинків. Прибуток від торгівлі становив 800–1500 крб. Усі питання, пов'язані з навчанням і побутом учителів чи гімназистів, вирішувалися за допомогою графа [9, с. 90].

Б. Потоцький запрошує до Немирова професора механіки й архітектури Київського університету Св. Володимира Ф.І. Меховича (1783–1853 рр.), який виконував обов'язки архітектора Київського навчального округу для розбудови міста [10, с. 269]. За кілька років, на замовлення графа, Ф. Мехович за своїми проектами збудував низку важливих споруд, що збагатили Немирів. Особливе місце серед них посіла гімназія – великий двоповерховий цегляний будинок, побудований у 1838 р. на місці старого будинку Потоцьких, був витриманий у дусі практичної казенної архітектури пізнього класицизму. Б. Потоцький домігся, щоб цей заклад одержав офіційну назву – Немирівська гімназія. Так, 1838 р. вважається новим відліком в історії відновленої Немирівської гімназії, що невдовзі стала відомою майже на всі українські південно-західні регіони Росії.

Зберігся архівний документ "Зобов'язання, дані графом Болеславом Потоцьким, і заява управляючого Болеслава Потоцького Франца Шлегеля про пожертву грошей зі своїх доходів на утримання Немирівської гімназії та приходської школи. 1838–1839 рр." [11], у якій зазначено, що "[...] граф Болеслав Станіславович Потоцький пожертвував на заснування [...] його Немирівської гімназії з паралельними її класами та приходським при ній училищем щорічно назавжди платежу по 3252 крб 65 коп. сріблом" [11, арк. 16], а також "...місце в м. Немирів під забудівлю на Ботанічний сад... та побудову на власний кошт приміщень, будинків та інших будівель, як під приміщення гімназії, так і на квартири для вчителів..." [11, арк. 16 зв.].

Упродовж усього часу, коли граф Б.С. Потоцький був почесним опікуном Немирівської гімназії (1839–1866 рр.), він з особливою увагою і турботою ставився до потреб закладу й учнів [12, арк. 69 зв.]. При гімназії, в спільній квартирі, на його кошти утримувалося до 30 вихованців. Граф не лише матеріально допомагав учням, а й улаштовував у своєму палаці вечори, гуляння в парку й різні забави. У святкові дні для гімназистів, учителів та мешканців міста він проводив бали. Під звуки палацового оркестру відкривав танці в першій парі з якоюсь із жінок. На Великдень, на галявині, перед палацом улаштовувалися гойдалки. Грав чудовий оркестр під керівництвом умілого і талановитого Йогана Ладвера (Ландера?) [9, с. 91]. Граф завжди по-батьківськи ставився до учнів, допомагаючи тим, хто потребував підтримки.

Болеслав Потоцький давав бали, розбудовував місто і саму гімназію, організував роботу лазарету. Мешканці міста часто зверталися до нього по допомогу з різних питань. Під час польських подій 1830 р та пізніше він неодноразово заступався за гімназистів, які доволі активно проявляли свої політичні вподобання.

Граф звів при гімназії католицьку каплицю, освячену 1856 р. іменем Святого Болеслава. Немирівська гімназія дуже швидко стала відомою на все Поділля і в роки найбільшого розквіту нараховувала близько 450 учнів. Крім того, Потоцький заснував жіночий пансіон у Немирові (1836 р.) і 4-класну школу в Богополі. Значні суми він жертвував не лише на утримання всіх названих закладів, а й на стипендії [13, с. 527].

До польського повстання в Немирівській гімназії навчалися в основному поляки. Так, у 1838 р. православних навчалось лише 48. Учні жили на квартирах. Було заведено чотири типи квартир із відповідною платою – 150, 100, 75 і 50 крб. щорічно. Усе визначалося умовами проживання і харчування. До першої категорії, крім того, був приставлений гувернер-француз [9, с. 91].

Немирівську гімназію часто відвідував й відомий усьому світові геніальний хірург та педагог Микола Іванович Пирогов. Будучи попечителем Київського навчального округу, він контролював виховний процес у навчальних закладах округу. У своєму циркулярі "Основні засади правил про провини і покарання учнів" відзначав, що за кількістю покарань різками Немирівська гімназія посідає друге місце в окрузі. У 1858 р. із 600 гімназистів тут було висічено 67, тобто кожний дев'ятий учень, – і це в роки найбільшого розвитку Немирівської гімназії, коли тут викладали чимало відомих діячів культури. Згодом попечитель М.І. Пирогов заборонив тілесні покарання і грубе ставлення вчителів до гімназистів. Реформа М.І. Пирогова здійснила переворот у гімназійному житті [4, с. 93].

У Немирівській гімназії швидко збільшується кількість учнів – аж до 700 осіб у 1862–1863 навчальному році. У цей час Немирівська гімназія стає найбільшою в Росії, а містечко – науково-просвітницьким центром усього південно-західного регіону. Немирів називали тоді "Подільськими Афінами" [3, с. 82].

Болеслав Потоцький у 1848 р. створив також у Немирові дитячий притулок [14], названий на честь його дружини "Притулком графині Марії Потоцької", і був затверджений його попечителем.

На утримання цього закладу він пожертвував 3 тисячі крб. Крім того, в Немирові існував притулок для дітей-сиріт, заснований дружиною Болеслава Потоцького. Сирітські притулки існували й в окремих селах. Так, у Ковалівці таким притулком керував Семен Серветник, за що йому платили 1 крб. щомісячно [9, с. 103].

Після придушення польського повстання у 1863 р. граф Б. Потоцький покинув Немирів та переїхав до Петербурга. Це згубно позначилося на долі гімназії: чисельність учнів скоротилася в 3,5 рази. У 1867 р. тут навчається лише 198 учнів, з них 140 дітей дворян і чиновників, 14 – духовенства, 24 – міщан, 16 – селян, 4 – іноземці.

У 1867 р. граф Строганов (зять Болеслава Потоцького) був призначений попечителем Немирівської гімназії, він перебудував гімназійну церкву, своїм коштом навчав декількох гімназистів. У гімназії дисципліна була суворою, оскільки пам'ятними були ще події польського повстання 1863 р. Частина гімназистів розігнали як неблагонадійних, а інших – позабирали батьки, оскільки, згідно з рішенням царя заборонялось викладання польської мови, а навчання велось російською.

Упродовж 1865–1869 рр. гімназія перетворилася на реальну, хоча вчителі й батьки були проти цього. Нарешті, завдяки клопотанню попечителя графа Б. Строганова, у 1869 р. вона знову стала класичною.

У пам'ять про події 1863 р. були вжиті спеціальні заходи: поляк не міг претендувати на місце вчителя; навіть викладання катехизису для поляків велось російською мовою; начальство вимагало підписку про благонадійність дітей польського походження (14 років!) від усіх жителів Немирова, а від приїжджих вимагалася порука (1865 р.); у 1865 р. полякам заборонялось розмовляти рідною мовою вдома, й у гімназії; гімназистів-поляків не повинно бути більше, як 100 осіб.

У зв'язку із цим кількість учнів у гімназії зменшилася втричі. У 1868 р. при гімназійній Миколаївській церкві заснували "Православне церковне братство" з метою поширення грамотності російської та церковно-слов'янської мов. Була відкрита і безкоштовна школа для дівчат. У гімназії відкрили столовню та палітурний класи. Водночас бідність була вражаючою. "Бедность учеников гимназии поразительна: большая половина их не имеет капош и другой перемены сапог. Зимой многие ходят в легких пальто". 20 % гімназистів звільнялися від оплати за навчання [9, с. 114–115].

Директором гімназії був Сорокін – людина гонорова і неприємна. За нього процвітали доноси і наклепи. Зі спогадів В. Дебогорія-Мокрієвича: "Сухопарый, лицо бледное, одутловатое, в бородавках, прямые волосы, точно из соломы, и совершенно оловянный взгляд. Это не человек, а чиновник – мумия, вооруженная неограниченной властью по отношению к ученикам..." [15]. Можна додати, що відповідним було його ставлення і до вчителів.

Незважаючи на виїзд Б. Потоцького з Немирова, він залишається почесним попечителем гімназії та робить усе, щоб підтримати своє дітище. За плідну працю на освітній ниві царський уряд присвоїв графові чин камергера, а згодом й вищі придворні чини: церемоніймейстера (1854 р.) [16, арк. 1–6], гофмейстера (1866 р.), вищий придворний чин 2-го класу обер-шенка (1874 р.)

У 1888 р. до 50-річчя Немирівської гімназії викладач латини Сергій Григорович Стрибульський склав "Историческую записку о Немировской гимназии", видану в Немирові, в друкарні С.Я. Брантмана, що розташовувалася на вулиці Гімназійній. Видання містить перелік викладачів та випускників за п'ятдесят років та кілька додатків, серед яких заслуговує на увагу опис Немирова, складений директором гімназії Т.І. Пристуком у 1859 р. [5].

На честь цієї дати царський уряд нагородив засновника Немирівської гімназії та її почесного попечителя Болеслава Потоцького діамантовим орденом Св. Олександра Невського [3, с. 83].

Після смерті Б. Потоцького утримувати своїм коштом чоловічу гімназію продовжила його внучка – княгиня Марія Щербатова. Під час пожежі, що спалахнула в гімназії, княгиня надала свій палац під класи, доки за її коштом ремонтувалося погоріле приміщення. Вона влаштувала в палаці випускні бали для гімназистів, і в першій парі з кращим учнем ішла сама княгиня [3, с. 83].

Восени 1905 р. учні старших класів чоловічої гімназії вимагали звільнити найбільш ненависних учителів, покласти край грубому ставленню до учнів; їх підтримали учениці жіночої гімназії. Щоб зламати опір учнів, обидві гімназії закрили на цілий місяць.

У 1920 р. радянська влада ліквідувала Немирівську гімназію і розмістила в ній три початкові та неповну середню школи, у яких навчалось 765 учнів. У вересні 1931 р. в приміщенні колишньої Немирівської гімназії було відкрито педагогічний технікум [3, с. 84].

На початку 70-х рр. ХХ ст. Немирівський педагогічний технікум переводять до Вінниці, а в приміщенні організовують середню школу № 2.

Отже, дослідження суспільної та благодійної діяльності ХІХ ст. – перспективний і актуальний напрямок сучасної історичної науки. Потоцькі, нащадки польських магнатів, маючи всі права зага-

льноросійського дворянства, відігравали помітну роль у житті не лише свого регіону, а й держави в цілому.

Дослідження меценатської діяльності Потоцьких у ХІХ ст. дає змогу висвітлити як невідомі сторінки регіональної історії, так і тогочасні культурницькі процеси, з'ясувати їх значення для прогресивних перетворень у житті як українського, так і російського суспільства. Історико-культурна спадщина Потоцьких є унікальною.

У другій половині ХІХ ст. ім'я мецената і суспільного діяча Болеслава Станіславовича Потоцького було відоме не лише на Поділлі, а й далеко поза його межами.

Становлення Б. Потоцького як відомого філантропа відбувалося під впливом середовища, в якому він жив. Меценатська, благодійна і суспільна діяльність Потоцьких була зумовлювалася релігійною, гуманістичною й егоїстичною мотивацією.

Немирівська гімназія другої половини ХІХ ст. – освітній, культурний і науковий осередок європейського рівня, який мав потужний вплив не лише на розвиток просвітництва краю, а й на українську освіту і культуру в цілому.

Вивчення меценатської діяльності Потоцьких має суттєве значення для виховання кращих патріотичних традицій меценатства і суспільно-благодійної діяльності серед сучасних українських філантропів.

Список використаних джерел

1. Немировская гимназия / Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Гл. ред. Жариков Н.Л. – Т. 2. – С. 24. – Режим доступу до ресурсу: http://ua.vlasenko.net/_pgs/vinnyska.html.
2. Малаков Д.В. Минуле Немирова / Д.В. Малаков. – К.: Оранта, 1998.
3. Барнасюк О.С., Романюк І.М. Історія немирівської гімназії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / О.С. Барнасюк, І.М. Романюк // Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 79–84.
4. Малаков Д.В. По Брацлавщині (От Винницы до Тульчина) / Д.В. Малаков. – М.: Искусство, 1982.
5. Стрибульский С. Историческая записка о Немировской гимназии. 1838–1888 / С. Стрибульский. – Немиров, 1888.
6. 16 квітня 1803 року Олександром І заснований Імператорський Віленський університет / Православ'є в Україні. – Режим доступу до ресурсу: http://orthodoxy.org.ua/uk/tsey_den_v_istorii/ 2007/04/16/7193.html.
7. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3–20.
8. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10: Województwo Braclawskie / Aftanazy R. – 2-e wyd. – Wrocław, 1996.
9. Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. Художньо-публіцистичні нариси / Г.О. Шенк. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001.
10. Родічкін І.Д., Родічкіна О.І. Старовинні маетки України: Книга-альбом / І.Д. Родічкін, О.І. Родічкіна. – К.: Мистецтво, 2005.
11. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАУК). – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 606.
12. ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 6. – Спр. 181.
13. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007.
14. Об открытии детского приюта в Немирове // Подольские губернские ведомости. – 1849. – № 3.
15. Дебогорий-Мокриевич В.К. Воспоминания / В.К. Дебогорий-Мокриевич. – СПб.: Книгоизд-во "Свободный труд", 1906.
16. ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 20. – Спр. 62.

Татьяна Чубина

НЕМИРОВСКАЯ ГИМНАЗИЯ: МЕЦЕНАТСКИЙ ПРОЕКТ ПОТОЦКИХ

Человек является элементом любой формы социальности, от простейших сообществ до современных цивилизационных и политических суперсистем. Поэтому взгляд на исторические процессы, на общество не отделен от изучения отдельных личностей и династий. В этой научной статье говорится о роде Потоцких, его вклад в историю и культуру Украины.

Ключевые слова: Немировская гимназия, Потоцкие, Болеслав Потоцкий, меценатская деятельность, ученики.

Tetiana Chubina

NEMIROV GYMNASIUM: POTOTSKY'S PHILANTHROPIST PROJECT

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Key words: Nemirovskaya gymnasium, Potocki, Boleslaw Potocki, NE tsenatskaya activity, students.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ВІД ІНКОРПОРАЦІЇ ДО ДЕКЛАСАЦІЇ (1793–1845)

У статті досліджуються процеси легітимації та декласації дрібної шляхти Волині, Поділля, Київщини. Розглядається російське законодавство та урядові заходи щодо інкорпорації цієї кількасоттисячної групи до соціальної структури Російської імперії.

Ключові слова: легітимація, декласація, дрібна шляхта, Правобережна Україна, Російська імперія.

У 90-ті роки ХХ ст. зросла наукова зацікавленість питаннями правового статусу українських земель, історією створення та функціонування владних інституцій ХVІІІ–ХІХ ст. на території українських земель, що входили до складу Російської імперії.

Тематику політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. розглядає у своїх працях Я. Грицак, зазначаючи, що у "новітній час українські землі виступили у новій політичній конфігурації". До висвітлення багатьох проблем вчений підійшов із нетрадиційної для більшості українських істориків точки зору. Він звернув увагу на відмінності у статусі українських земель у складі Російської імперії і зазначив, що в ХІХ ст. Правобережжя "...було тереном взаємного поборювання польських і російських впливів".

Науковець виокремив суспільно-політичну та етно-культурну специфіку Правобережної України наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ ст., порівнюючи її з іншими українськими теренами. Аналізуючи етнічний склад населення Правобережжя, Я. Грицак говорить про його строкатість та успадковану від Речі Посполитої чисельну польську або сполонізовану шляхту. Окрім того, він зазначає, що у "підросійській Україні етнічні відмінності співпадали з соціальними".

Вчений підкреслив, що "ступінь інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії довгий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів". Російський уряд до польського повстання 1830–1831 рр. "залишив практично незмінними права і привілеї місцевої польської шляхти" [1, с. 58].

Дослідник вважає, що "у першій третині ХІХ ст. Правобережна Україна була тереном активного польського руху", водночас частина польської шляхти була зацікавлена у швидкій інтеграції в імперію, оскільки їх культурна і освітня перевага відкривала їм широкі можливості для кар'єри. Після розправи з польським повстанням 1830–1831 рр. політика російської адміністрації щодо поляків змінилася – активно почала проводитися її декласація. Оцінюючи інвентарну реформу 1847–1848 рр. київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, дослідник констату-